

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κοινωνικός στιγματισμός του εαυτού και του σώματος

Ξαναδιαβάζοντας πρόσφατα το *Στίγμα* διαπίστωσα ότι εξακολουθεί να ασκεί και σήμερα σε μένα την ίδια γοητεία με την πρώτη φορά που το διάβασα, στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Έργο διεισδυτικό, επινοητικό, συχνά κυνικό και καυστικό αλλά παράλληλα συγκινητικό και συναισθηματικά φορτισμένο, έντονα κριτικό και ανατρεπτικό, είναι ένα από τα πιο συναρπαστικά βιβλία του Erving Goffman.

Στο *Στίγμα* ο Γκόφμαν μελετά τους τρόπους με τους οποίους τα στιγματισμένα άτομα προσπαθούν να ελέγξουν απαξιωτικές γι' αυτά πληροφορίες, φροντίζοντας να τις συγκαλύψουν ή να τις αποσιωπήσουν. Κάνοντας λεπτομερείς και ζωντανές περιγραφές τόσο των κοινωνικών περιστάσεων μέσα στις οποίες εμπλέκονται οι στιγματισμένοι όσο και των έντονων συναισθημάτων που αυτές τους προκαλούν, ο Γκόφμαν αναδεικνύεται σε οξυδερκή παρατηρητή και βαθύ γνώστη της καθημερινής ζωής. Με επιμέλεια και μεθοδικότητα υφαίνει το θεωρητικό νήμα για τη μελέτη της κανονικότητας και του κανονικού, του παρεκκλινοτος και της παρέκκλισης, υιοθετώντας την οπτική του στιγματισμένου υποκειμένου, εκείνου που δεν απομονώνεται κοινωνικά, αλλά μετέχει σε κοινωνικές περιστάσεις μαζί με «φυσιολογικούς» και επινοεί διάφορα τεχνάσματα προκειμένου να κερδίσει την αποδοχή τους, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Το κείμενο που ακολουθεί χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση του *Στίγματος* και προσδιορίζονται οι υιοθετούμενοι από τον Γκόφμαν θε-

ωρητικοί άξονες για τη μελέτη ζητημάτων όπως είναι η προέλευση του στίγματος, οι διαδικασίες απόδοσης και συγκρότησης της ταυτότητας του στιγματισμένου, η αποδοχή και η κανονικότητα. Επίσης, στην ενότητα αυτή εντοπίζονται επαναλαμβανόμενες στα έργα του Γκόφμαν έννοιες όπως είναι ο εαυτός, η παρουσίαση του εαυτού και η διαχείριση των εντυπώσεων, ο ρόλος των κανονιστικών προτύπων και των κανόνων στην καθημερινή κοινωνική ζωή, η αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στον ετεροκαθορισμό και τον αυτοκαθορισμό του υποκειμένου, ο ιδιοτελής, υστερόβουλος χαρακτήρας των δρώντων, η διάσταση ανάμεσα στην πραγματική και την εν δυνάμει ταυτότητα.

Στη δεύτερη ενότητα προτείνεται ένας συγκεκριμένος τρόπος ανάγνωσης του *Στίγματος*, ο οποίος αντλεί από τη θέση ότι το σώμα –και μάλιστα το πάσχον σώμα– συνιστά το βασικό συστατικό της φθαρμένης ταυτότητας, την κύρια πηγή απαξιωτικών για τον εαυτό πληροφοριών. Στην ουσία υποστηρίζεται ότι αυτή η μελέτη του Γκόφμαν μπορεί να συμβάλει στη διατύπωση ορισμένων αρχών που συνθέτουν μια θεωρητική πρόταση για την κοινωνιολογική προσέγγιση του σώματος. Η θεωρητική αυτή πρόταση δεν είναι ούτε πλήρης ούτε ρητή: διαμορφώνεται και οικοδομείται με την εισαγωγή και επεξεργασία συγκεκριμένων όρων, όπως είναι η παρουσίαση του εαυτού, η προεργασία για την εξωτερική εμφάνιση (face work), η διαχείριση των εντυπώσεων, η διαχείριση απαξιωτικών πληροφοριών κ.ο.κ. Πέραν αυτού, το ενδιαφέρον της έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να συσχετιστεί με τρέχοντες προβληματισμούς της κοινωνιολογίας του σώματος και να ωθήσει τον αναγνώστη να εμπλακεί ο ίδιος σε ένα θεωρητικό παιχνίδι αναζήτησης αυτών των συσχετίσεων και συναφειών.

A

Κεντρικοί θεωρητικοί άξονες

Το *Στίγμα* κυκλοφόρησε το 1964 και αντλεί από τις παραδόσεις του Γκόφμαν στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϋ για την κοινωνιο-

λογία της παρέκκλισης. Αυτή η προέλευση δεν συνεπάγεται και τη φυσική κατάταξη του έργου στο συγκεκριμένο πεδίο της κοινωνιολογίας. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις θεωρητικές αποστάσεις που παίρνει ο Γκόφμαν από το λειτουργισμό, προσέγγιση στενά συνυφασμένη την εποχή εκείνη με την εμφάνιση και διάδοση της κοινωνιολογίας της παρέκκλισης. Ενδεικτικά, στο θεωρητικό σχήμα του Γκόφμαν τα υποκείμενα ορίζονται ως επιστητοί δρώντες, με προθέσεις, κίνητρα και αναστοχαστικές μορφές δράσης. Είναι υποκείμενα ενεργά εμπλεγμένα στη διαδικασία του κοινωνικού γίγνεσθαι, εμφανώς αντίθετα δηλαδή με τα κατά το λειτουργισμό ορθώς κοινωνικοποιημένα υποκείμενα, που προορίζονται να επιτελούν παθητικά τους κοινωνικούς τους ρόλους και να συναινούν στο σύστημα αξιών που διέπει την κοινωνία.

Επιπλέον, ο Γκόφμαν αμφισβητεί την ανάγκη να προσδιοριστεί η κοινωνιολογία της παρέκκλισης ως ξεχωριστό πεδίο μελέτης, υπογραμμίζοντας ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο φαίνεται να μην είναι παρά δημιούργημα των ίδιων των κοινωνιολόγων (Manning, 1992, 96· Waksler, 1989, 13). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο τελευταίο κεφάλαιο του *Στίγματος*:

Όπως ακριβώς υπάρχουν ιατρογενείς διαταραχές, αποτέλεσμα της δουλειάς που κάνουν οι γιατροί (πράγμα που τους δίνει στη συνέχεια ακόμη περισσότερη δουλειά), έτσι υπάρχουν και κατηγορίες ανθρώπων που δημιουργούνται από τους μελετητές της κοινωνίας κι έπειτα μελετώνται απ' αυτούς (εδώ, σ. 252).

Από την άλλη πλευρά όμως, και παρά το γεγονός ότι υποστηρίζει πως οι παρεκκλίνοντες δύσκολα μπορούν να συστήσουν ένα ομοιογενές σύνολο που απαιτεί ειδική μελέτη, πιστεύει, και το αποδεικνύει εμπράκτως, ότι ορισμένες κατηγορίες παρεκκλινόντων είναι δυνατόν να αποτελέσουν ενδιαφέρουσες υποκατηγορίες μελέτης (Manning, 1992, 97). Με αυτή την έννοια, η κατηγοριοποίηση διάφορων μορφών καταπάτησης κανόνων, καθώς και των ποικίλων λόγων που οδηγούν στην καταπάτησή τους, συνιστά για τον Γκόφμαν ένα ενδιαφέρον ζήτημα για την κοινωνιολογία της

παρέκκλισης. Ο ίδιος μάλιστα εντοπίζει και μελετά δύο παρεκκλινουσες ομάδες: τους στιγματισμένους (στο *Στίγμα*) και τους ψυχασθενείς (στο *Asylums*, 1961· ελλ. έκδ.: *Άσυλα*). Αν και οι δύο αυτές κατηγορίες φαίνεται να έχουν ελάχιστα κοινά μεταξύ τους, μοιράζονται τον ίδιο παρονομαστή: και οι δύο καταπατούν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς. Τόσο οι στιγματισμένοι όσο και οι ψυχασθενείς αδυνατούν να ανταποκριθούν στα δεδομένα και προβλήματα στοιχεία της καθημερινής ζωής και τα κανονιστικά πρότυπα που τη διέπουν. Η αδυναμία αυτή έχει σοβαρές συνέπειες για την κοινωνική ταυτότητα που αποδίδεται τόσο στον στιγματισμένο όσο και στον ψυχασθενή.

Το θεωρητικό ενδιαφέρον του Γκόφμαν για τους κανόνες που ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή –είτε πρόκειται για κανόνες καλής συμπεριφοράς είτε για τελετουργίες είτε για βασικές προϋποθέσεις εύρυθμης επικοινωνίας, άμεσα συνυφασμένες με ηθικές αξίες όπως η εντιμότητα, η πειθαρχία και η εμπιστοσύνη– εμφανίζεται και ανανεώνεται σε όλα του σχεδόν τα έργα (Bonhoe, 1993, 26· Dawe 1973, 248). Στο *Στίγμα*, ο Γκόφμαν, ως θεωρητικός της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, δεν επικεντρώνεται στην παρεκκλινουσα συμπεριφορά, αλλά στη σημασία που της αποδίδουν τα άτομα μέσα σε συνθήκες αμοιβαίας επικοινωνίας, στις συνέπειες που έχει για το υποκείμενο η παραβίαση των κανονιστικών προτύπων, καθώς και στα τεχνάσματα που αυτό υιοθετεί προκειμένου να συγκαλύψει την έκταση της απόκλισής του από αυτά. Τέλος, εδώ, όπως και στα *Άσυλα* και στο *Gender Advertisements* (1976), ο Γκόφμαν εστιάζει την προσοχή του στην ευρύτατα διαδεδομένη τάση των μελών μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας να κατατάσσουν άλλα άτομα σε κατηγορίες και να κάνουν διακρίσεις απέναντί τους ανάλογα με τη θέση που τους έχουν αποδώσει στην κοινωνική κλίμακα (Burns, 1992, 210). Τα έργα αυτά επικεντρώνονται σε ένα φάσμα κανονιστικών προτύπων που αναφέρονται στην κοινωνική τάξη, το φύλο, την εθνότητα, την ψυχική υγεία κ.λπ. Εξετάζουν το βαθμό απόκλισης ορισμένων υποκειμένων από αυτά και τις διαδικασίες με τις οποίες η απόκλιση γίνεται αντιληπτή και αξιολογείται κοινωνικά. Με τα τρία αυτά έργα ο Γκόφμαν εξετάζει τον τρόπο με τον

οποίο το κανονιστικό σύστημα μιας κοινωνίας εισχωρεί και λειτουργεί στο επίπεδο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των υποκειμένων. Δεν στέκεται έτσι, όπως παρατηρεί ο Burns, στους θεωρούμενους ουδέτερους κανόνες της αλληλεπίδρασης, αλλά σε κανόνες οι οποίοι διαφοροποιούνται και κατατάσσουν ιεραρχικά τους μετέχοντες στην αλληλεπίδραση με βάση προϋπάρχοντα κοινωνικά πρότυπα (Burns, 1992, 211).

Το *Στίγμα* αναφέρεται στο στιγματισμένο υποκείμενο, και μάλιστα στις τεχνικές διαχείρισης της φθαρμένης του ταυτότητας κατά τη διάρκεια των κοινωνικών συναναστροφών με «φυσιολογικούς». Το μέλημα για τη φθαρμένη ταυτότητα καθιστά το *Στίγμα* μια πραγματεία για τη διαχείριση απαξιωτικών για τον εαυτό πληροφοριών, διαδικασία στην οποία εμπλέκονται όσα άτομα έχουν δυσκολία να ανταποκριθούν στις ισχύουσες κοινωνικές προβλέψεις και προσδοκίες επειδή ακριβώς emπίπτουν σε στιγματιστικές κατηγορίες. Η αδυναμία επιβεβαίωσης των κοινωνικών προσδοκιών ερμηνεύεται στην ουσία ως καταπάτηση των κανόνων της κοινωνικής συνάντησης. Φοβούμενο τις αρνητικές επιπτώσεις που θα έχει κάτι τέτοιο το υποκείμενο επινοεί και υιοθετεί τεχνάσματα αποσιώπησης ή συγκάλυψης των θεωρούμενων απαξιωτικών γνωρισμάτων του (βλ. Dawe, 1973, 243).

Ο Γκόφμαν δεν περιορίζει τη μελέτη του στο μικροκοινωνιολογικό επίπεδο, αλλά επιχειρεί να διαπλέξει τη μικροκοινωνιολογία της καθημερινότητας με στοιχεία της κοινωνικής δομής. Το *Στίγμα* αναλύει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές πρακτικές κατηγοριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού διαχέονται, εγγράφονται και διατηρούνται στις άτυπες καθημερινές συναντήσεις. Παράλληλα όμως, ο Γκόφμαν εισάγει στις κοινωνικές συναντήσεις μεταβλητές όπως το φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη, η εθνότητα, η γλώσσα, η θρησκεία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η σωματική αρτιμέλεια και η υγεία (σωματική και ψυχική), θεωρώντας ότι παίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες επινόησης και συγκρότησης κοινωνικών κατηγοριών: τα μέλη τους παρατηρούνται, κρίνονται, αξιολογούνται και κατατάσσονται σε ιεραρχικές βαθμίδες σύμφωνα με το βαθμό απόκλισής τους από τα εκάστοτε κανονιστικά πρότυπα και τις απορρέουσες

από αυτά κοινωνικές προβλέψεις και προσδοκίες. Συγκροτείται έτσι, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Travers, «μια ηγεμονία της εξωτερικής εμφάνισης» (Travers, 1994, 5) και μια ιδεολογική πλατφόρμα που δικαιολογεί, αν δεν τεκμηριώνει, τον τύπο γνωρισμάτων που αποδίδεται σε ορισμένα υποκείμενα και κατά συνέπεια την κατώτερη θέση τους στην κοινωνική δομή:

Εξ ορισμού βέβαια, πιστεύουμε ότι ένας στιγματισμένος δεν είναι εντελώς άνθρωπος. Με βάση αυτή την παραδοχή κάνουμε διακρίσεις, μέσω των οποίων μειώνουμε δραστικά, αν και συχνά απερίσκεπτα, τις ευκαιρίες που έχει στη ζωή του. Κατασκευάζουμε μια θεωρία για το στίγμα, μια ιδεολογία για να εξηγήσουμε την κατωτερότητά του και να περιγράψουμε τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει, εκλογικεύοντας μερικές φορές μια εχθρότητα που στηρίζεται σε άλλες διαφορές, όπως εκείνη της κοινωνικής τάξης (εδώ, σ. 67).

Επειδή ακριβώς ένα γνώρισμα δεν είναι εγγενώς απαξιωτικό, αλλά αποκτά αυτό το χαρακτηρισμό μέσα από κοινωνικές διεργασίες, το *Στίγμα* δεν αναφέρεται στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά με την κλασική έννοια του όρου, αλλά σε συμπεριφορές που αντλούν την απόκλισή τους από το γεγονός και μόνο ότι διαφέρουν, ότι δεν εναρμονίζονται με τα κοινωνικά δεδομένα. Η παρεκκλιση, λοιπόν, σημασιοδοτείται κοινωνικά. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, ο Γκόφμαν προχωρεί σε μια επεξεργασμένη και διεισδυτική κριτική, αν όχι στην ουσιαστική αμφισβήτηση της έννοιας και των πρακτικών κοινωνικής αποδοχής του στιγματισμένου από τους φυσιολογικούς, καθώς και των δήθεν ευκαιριών προσαρμογής που του προσφέρονται. Υπό αυτό το πρίσμα, το *Στίγμα* συνιστά μια πραγματεία περί διαφορετικότητας και συγκρότησης της υποκειμενικότητας του διαφορετικού. Διερευνώντας και φωτίζοντας τα κοινωνικά στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που απορρέουν απ' αυτά, επιχειρεί να καταλύσει τον ευρύτατα διαδεδομένο μύθο της κοινωνικής αποδοχής των διαφορετικών και των πρακτικών ανοχής της ευρύτερης κοινωνίας, έχοντας ως σημείο αναφοράς,

όπως επανειλημμένα δηλώνεται, την κοινωνία των Ηνωμένων Πολιτειών στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Αν μάλιστα ο Γκόφμαν είχε επιλέξει να διακρίνει και να πραγματευθεί από μόνα τους στερεότυπα και μορφές κοινωνικού αποκλεισμού που απορρέουν από την κοινωνική τάξη, την εθνότητα και το φύλο, αντί να θεωρήσει ότι έχουν την ίδια κοινωνική σημασία με εκείνες που πηγάζουν, για παράδειγμα, από την εξωτερική εμφάνιση ή από κάποια ασθένεια, το *Στίγμα* θα συνιστούσε ένα σημαντικό κείμενο κοινωνικής κριτικής με πολιτικές προεκτάσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ ο Γκόφμαν, με την εισαγωγή και ανάλυση ορισμένων όρων όπως είναι η προσαρμογή, η αποδοχή και η ανοχή, προσφέρει τη θεωρητική βάση για τη σύνθεση ενός τέτοιου κειμένου, αμελεί στο τέλος να την ολοκληρώσει. Συγκεκριμένα, εισάγοντας αυτούς τους όρους διαμορφώνει ταυτόχρονα και το πλαίσιο για την αμφισβήτηση, αν όχι την ανατροπή τους: οι όροι της «αποδοχής-φάντασμα» και της «κανονικότητας-φάντασμα» μεταθέτουν το ενδιαφέρον, αφενός, στις συνθήκες κάτω από τις οποίες εκχωρείται η αποδοχή και, αφετέρου, στις πρακτικές που οφείλουν να υιοθετήσουν οι στιγματισμένοι προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί σαν να ήταν φυσιολογικοί. Μέσα σ' αυτό το σχήμα, η ανοχή αποτελεί μέρος μιας συναλλαγής, τους όρους της οποίας έχουν όμως διατυπώσει οι φυσιολογικοί, ενώ οι στιγματισμένοι καλούνται να τους αποδεχτούν. Συνεπώς η αποδοχή δεν νοείται σε καμία περίπτωση ως ουδέτερη διαδικασία, αλλά σημασιοδοτείται από τους όρους και τα κριτήρια των φυσιολογικών, ενώ η εκχώρησή της εξαρτάται τόσο από την έμπρακτη συμμόρφωση των στιγματισμένων σε αυτούς ακριβώς τους όρους όσο και από την παραμονή τους μέσα στα όρια που οι φυσιολογικοί έχουν καθορίσει. Η αποδοχή ως εκ τούτου μεταφράζεται σε προσαρμογή στα πρότυπα της κοινωνικής ομάδας που εκφράζει την οπτική της ευρύτερης κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι μια τέτοια θέωση της ανοχής, της προσαρμογής και της αποδοχής, όχι μόνο εμπεριέχει τις σχέσεις κυριαρχίας, αλλά και δεν μπορεί να σημασιοδοτηθεί έξω από αυτές, ο Γκόφμαν δεν επιδίδεται σε μια ανάλυση αυτού του τύπου.

Με τον όρο «στίγμα» ο Γκόφμαν αναφέρεται σε γνωρίσματα βαθιά απαξιωτικά και εξευτελιστικά –πάντα σύμφωνα με τα ισχύο-

να κοινωνικά κριτήρια–, σε ανεπιθύμητες μορφές διαφορετικότητας τόσο καθοριστικές για το είδος της κοινωνικής ταυτότητας που αποδίδεται στο άτομο ώστε αυτό να καθίσταται «μη ανθρώπινο». Οι στιγματισμένοι καταλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα δυσχερών θέσεων: πρόκειται για άτομα με σωματικές αναπηρίες, δύσμορφους, παραμορφωμένους, χρόνια πάσχοντες (όπως άτομα με διαβήτη, μαστεκτομή, κολοστομία), πρώην ψυχασθενείς, πρώην κατάδικους, αλκοολικούς, ναρκομανείς, ομοφυλόφιλους, πόρνες, προαγωγούς, αγράμματους, μέλη εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, όπως οι μαύροι και οι Εβραίοι, άτομα χαμηλών κοινωνικών τάξεων, άτομα με ακραία πολιτική συμπεριφορά, άτομα με ιδιαίζουσα προφορά. Όλοι παρεκκλίνουν κοινωνικά για το λόγο ότι, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, καταπατούν τα ισχύοντα κυρίαρχα κανονιστικά πρότυπα περί ταυτότητας και ανατρέπουν τις προσδοκίες των υπόλοιπων μετεχόντων στην αλληλεπίδραση ως προς τα γνωρίσματα που θα έπρεπε να κατέχουν. Αυτού του είδους η παρέκκλιση συνιστά τη βασική αιτιολογία για την κοινωνική τους περιθωριοποίηση, τη συρρίκνωση της ανθρώπινης ιδιότητάς τους και τον περιορισμό των ευκαιριών της ζωής τους. Σε γενικές γραμμές λοιπόν, το στίγμα οφείλεται σε σωματικές ατέλειες, σε ατέλειες χαρακτήρα και, τέλος, σε ατέλειες συνυφασμένες με τη φυλή, το φύλο, τη θρησκεία και την εθνότητα. Και τα τρία αυτά είδη στίγματος αφορούν ένα σύστημα αξιολόγησης που στηρίζεται σε αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους γνωρίσματα: επίκτητα (σωματικά, νοητικά, πολιτισμικά) ή εκ γενετής, μόνιμα ή προσωρινά. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, τόσο η έννοια του στίγματος όσο και ο χαρακτηρισμός ενός γνωρίσματος ως στιγματιστικού και απαξιωτικού δεν είναι ούτε φυσικά ούτε και εγγενής. Υπό αυτή την έννοια, το στίγμα προσεγγίζεται ως κοινωνική κατασκευή: η κοινωνία επινοεί κατηγορίες, καθιερώνει τα μέσα κατάταξης των ατόμων σε αυτές και αποδίδει συγκεκριμένες σημασίες σε ένα συγκεκριμένο φάσμα γνωρισμάτων, καθορίζοντας κάποια ως φυσιολογικά και συνηθισμένα και κάποια άλλα ως αφύσικα και απαξιωτικά.

...τούτη η διαφορετικότητα πηγάζει η ίδια από την κοινωνία, διότι συνήθως, προτού μια διαφορά αποκτήσει μεγάλη

σημασία, πρέπει να έχει γίνει συλλογικά αντιληπτή από την κοινωνία ως σύνολο (εδώ, σ. 205).

Σύμφωνα με αυτή τη θέση ο Γκόφμαν πραγματεύεται τη διαχείριση της στιγματισμένης ταυτότητας έτσι όπως ασκείται από τον στιγματισμένο κατά την κοινωνική συνύπαρξή του με φυσιολογικούς, όταν δηλαδή βρίσκεται μέσα σε συνθήκες «μικτών συναναστροφών». Η συνύπαρξη αυτή αποτελεί το πλαίσιο για τη μελέτη μιας προσφιούς θεματικής του Γκόφμαν, του εύθραυστου και ευάλωτου χαρακτήρα των κοινωνικών συναντήσεων (βλ. χαρακτηριστικά το *Encounters* 1961, ελλ. έκδ. 1996). Οι συνθήκες συνύπαρξης προσδιορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αποδίδεται κοινωνική ταυτότητα στους μετέχοντες: σ' αυτές ο εαυτός του στιγματισμένου δέχεται προσβολές, σ' αυτές αμύνεται και δίνει διαρκώς δείγματα της καλής προσαρμογής του, ενώ «ο φυσιολογικός» οικοδομεί και θέτει τα όρια αποδοχής «του διαφορετικού». Σ' αυτές τις συνθήκες, με άλλα λόγια, τα αίτια και οι συνέπειες του στίγματος αντιμετωπίζονται απευθείας και από τις δύο πλευρές σε ένα καθεστώς αμοιβαίας αμηχανίας. Ας υπενθυμίσουμε ότι η αμηχανία έχει για τον Γκόφμαν μεγάλη κοινωνική και ηθική σημασία καθώς ορίζεται ως κύρια και μόνιμη απειλή για την κοινωνική αλληλεπίδραση. Οι μετέχοντες κινούνται από την ανάγκη να ελέγξουν την εμφάνιση της αμηχανίας στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία. Επιδίδονται σε διορθωτικές ή αμυντικές πρακτικές με στόχο, αν όχι να την αποφύγουν, τουλάχιστον να περιορίσουν τις καταστροφικές της συνέπειες (βλ. Schudson, 1984, 633-35). Έτσι η «εισβολή» των στιγματισμένων σε μια μικτή συναναστροφή συνιστά ένα «απρόβλεπτο» εμπόδιο, μια απρόσμενη παρεμβολή στις ισχύουσες συνθήκες αλληλεπίδρασης, που βάζει σε κίνδυνο την έκβαση της συνάντησης. Η διαχείριση της αμηχανίας αποτελεί βασικό μέλημα τόσο των φυσιολογικών όσο και των στιγματισμένων.

Καθώς ο Γκόφμαν επικεντρώνεται στα στερεότυπα και στις προσδοκίες που απορρέουν από αυτά, όπως εμφανίζονται στις απλές, καθημερινές συναναστροφές, φτάνει στο συμπέρασμα ότι όλοι μας, στην πράξη, διαμεσολαβούμε κοινωνικές προκαταλήψεις παρατηρώντας, εξετάζοντας και αξιολογώντας μεμονωμένα

άτομα σύμφωνα με τα ισχύοντα κανονιστικά πρότυπα και με βάση τα άμεσα ορατά γνωρίσματά τους. Η εξωτερική εμφάνιση και οι εκφράσεις της συμπεριφοράς συνιστούν τις πρώτες πηγές άντλησης πληροφοριών για τον άλλο και παρέχουν έτσι τις πρώτες ενδείξεις για το είδος και το βαθμό στήριξης αυτών των κανονιστικών προτύπων. Το στίγμα δεν είναι οποιοδήποτε αρνητικό γνώρισμα αλλά ό,τι δεν συμφωνεί με τα στερεοτυπικά γνωρίσματα μιας κατηγορίας· πρόκειται για μια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα σε ένα γνώρισμα και στο στερεότυπο (Burns, 1992, 216-217). Ο στιγματισμένος προσδιορίζεται ως τέτοιος, ακριβώς επειδή δεν πληροί με ικανοποιητικό και επαρκή τρόπο τις προσδοκίες περί κοινωνικής ταυτότητας. Το δυσφημιστικό αποτέλεσμά της έχει εμμέσως το χαρακτηριστήρα της ηθικής αποτυχίας που βιώνει αναπόφευκτα το στιγματισμένο άτομο στο μέτρο που έχει τις ίδιες απόψεις περί ταυτότητας με τους φυσιολογικούς, έχει επίγνωση τόσο των κοινωνικών προτύπων της κανονικότητας όσο και του βαθμού απόκλισής του από αυτά. Ωστόσο η επιθυμία του να προσαρμοστεί δεν αρκεί κατά κανένα τρόπο, αφού το σημαντικό εδώ δεν είναι η βούληση αλλά η ίδια η κατάσταση του, η οποία και το εμποδίζει να επιβεβαιώσει εμπράκτως ένα κανονιστικό πρότυπο.

Το στίγμα ως ιδιότητα που αποδίδεται κοινωνικά και ως επακόλουθο μιας εμφανούς ή ομολογημένης αδυναμίας του υποκειμένου δηλώνει την υπάρχουσα διάσταση ανάμεσα στην εν δυνάμει και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα του ατόμου. Αξίζει να τονίσουμε εδώ ότι στην παρούσα μελέτη η διάσταση αυτή δεν αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο σε βαθιά απαξιωτικά γνωρίσματα αλλά και σε κοινότοπες καθημερινές καταστάσεις μέσα στις οποίες όλοι έχουμε κατά καιρούς νιώσει ότι υστερούμε έναντι των κοινωνικών προσδοκιών. Όλα τα μέλη μιας κοινωνίας, καταλήγει ο Γκόφμαν, είναι παίκτες στο παιχνίδι του στίγματος· καθένας μας έχει το δικό του στίγμα και το μόνο που τον διαφοροποιεί από κάποιον άλλο είναι το είδος του στίγματος που έχει βιώσει προσωπικά. Όλοι, ακόμα και οι πιο τυχεροί φυσιολογικοί, έχουν βρεθεί σε κοινωνικές περιστάσεις αλληλεπίδρασης όπου δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στα ισχύοντα κανονιστικά πρότυπα, με αποτέλεσμα να νιώσουν περιθωριοποιημένοι

και στιγματισμένοι – αυτή είναι και η έννοια του «φυσιολογικού παρεκκλίνοντα» ή του «συνήθους παραβάτη»:

Εξυπακούεται λοιπόν ότι, για να κατανοήσει κανείς τη διαφορετικότητά μας, θα πρέπει να εξετάσει όχι το διαφορετικό αλλά το συνηθισμένο. Το ζήτημα των κοινωνικών κανονιστικών προτύπων είναι σίγουρα κεντρικό, αλλά αυτό που ενδιαφέρει είναι ίσως λιγότερο οι σπάνιες αποκλίσεις από το συνηθισμένο απ' ότι οι συνηθισμένες αποκλίσεις από το κοινό (εδώ, σ. 210).

Κάποια κανονιστικά πρότυπα, όπως είναι η όραση ή η εγγραμματοσύνη, σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνονται επαρκώς από τους περισσότερους, κάποια άλλα όμως, όπως για παράδειγμα εκείνα που συνδέονται με την εξωτερική εμφάνιση, αφήνουν πολλούς απέξω ως ακατάλληλους ή ανεπαρκείς. Με τα λόγια του Γκόφμαν:

Υπό την αυστηρή έννοια υπάρχει μόνο ένας ολοκληρωμένος άνδρας που μπορεί να σταθεί ανερυθρίαστος στην Αμερική: ένας νέος, παντρεμένος, λευκός, αστός, βόρειος, ετεροφυλόφιλος, προτεστάντης πατέρας, με πανεπιστημιακή μόρφωση, πλήρη απασχόληση, καλή επιδερμίδα, κανονικό βάρος και ύψος και πρόσφατες αθλητικές επιδόσεις (εδώ, σ. 211).

Όσοι διαφέρουν από αυτό το ιδανικό πρότυπο κρίνονται ανεπαρκώς εξοπλισμένοι και εκτεθειμένοι σε αρνητική αξιολόγηση, και εμπλέκονται εκ των πραγμάτων σε μια διαδικασία διαχείρισης του στίγματος. Μεταθέτοντας το βάρος της ανάλυσης από το στιγματισμένο στο φυσιολογικό άτομο, ο Γκόφμαν επιδίδεται σε μια γνώριμη μέθοδό του, «το τέχνασμα της ανατροπής»: καταφεύγει σ' αυτό προκειμένου, αφενός, να αμφισβητήσει ότι θα ήταν δυνατόν να εκληφθεί ως σταθερό και δεδομένο, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση η διάκριση ανάμεσα στον φυσιολογικό και τον στιγματισμένο, και, αφετέρου, να συναγάγει γενικό-

τερα συμπεράσματα για τον φυσιολογικό, και μάλιστα για τις διαδικασίες συγκρότησης του εαυτού, μελετώντας τον στιγματισμένο. Έτσι, το στίγμα δεν διαχωρίζει τα άτομα σε δύο σύνολα, τους φυσιολογικούς και τους στιγματισμένους, αλλά αφορά μια διάχυτη κοινωνική διαδικασία διπλών ρόλων, στην οποία κάθε άτομο μετέχει μερικές φορές (εδώ, κεφ. 4). Οι φυσιολογικοί και οι στιγματισμένοι δεν συνιστούν πρόσωπα αλλά μάλλον προοπτικές μέσα σε «μικτές συναναστροφές». Η ανάλυση της συμπεριφοράς των ατόμων που φέρουν κάποιο στίγμα έχει σημασία επειδή η προσπάθειά τους να διαχειριστούν «μολυσμένες» ταυτότητες επιτρέπει ενδιαφέρουσες γενικεύσεις. Το *Στίγμα* αποτελεί μια θεωρητική προσπάθεια να αναλυθεί η συμπεριφορά των ατόμων που έχουν στιγματιστεί ή θα μπορούσαν να στιγματιστούν από τη δημόσια αποκάλυψη ενός προβληματικού γνωρίσματος. Για παράδειγμα, όπως οι φυσιολογικοί, έτσι και οι στιγματισμένοι οφείλουν να εμπλακούν σε διαδικασίες «παρουσίας του εαυτού», με τη διαφορά ότι οφείλουν να τον παρουσιάζουν έτσι ώστε να δείχνουν ότι αποδέχονται την κατώτερη κοινωνική τους θέση και ότι δεν εγείρουν αξιώσεις για πλήρη ανθρώπινη υπόσταση εισβάλλοντας σε πεδία που προορίζονται για τους φυσιολογικούς. Στο τέλος σχεδόν του βιβλίου, ο Γκόφμαν καταλύει την αρχική διάκριση μεταξύ στιγματισμένων και φυσιολογικών, υποδεικνύοντας ότι «ο ρόλος του φυσιολογικού και ο ρόλος του στιγματισμένου αποτελούν μέρη του ίδιου συμπλέγματος, κομμάτια από την ίδια στόφα» (εδώ, σ. 214).

Θέσεις για τον εαυτό

Το *Στίγμα*, όπως ήδη αναφέραμε, στηρίζεται και παραπέμπει σε ευρύτερες θεωρητικές θέσεις του Γκόφμαν για τον εαυτό και για την ιδιότητα του δράντος υποκειμένου να χειρίζεται προς όφελός του τις πληροφορίες που αφήνει να διαρρεύσουν για τον εαυτό του. Οι θέσεις αυτές υφίστανται περαιτέρω επεξεργασία με την επικέντρωση όχι στον φυσιολογικό αλλά στον στιγματισμένο, στο φάσμα των εαυτών που του διατίθενται σε μια ορισμένη κοινωνία και

στις τεχνικές στις οποίες επιδίδεται προκειμένου να χειριστεί αρνητικές για τον εαυτό του πληροφορίες. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να διατυπώσω ορισμένες από τις θέσεις του Γκόφμαν για τον εαυτό έχοντας ως κύριο σημείο αναφοράς το *Στίγμα*, με σκοπό να αποσαφηνίσω το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα στιγματισμένα υποκείμενα εμπλέκονται σε μικτές κοινωνικές συναναστροφές και επινοούν πρακτικές για τη συγκρότηση και διαφύλαξη ενός εαυτού.

Όπως και σε άλλα έργα του Γκόφμαν, έτσι και στο *Στίγμα*, ο εαυτός εμφανίζεται ως κοινωνικό προϊόν, αποτέλεσμα των ερμηνειών στις οποίες επιδίδεται το άτομο όταν βρίσκεται σε συνθήκες αλληλεπίδρασης. Από αυτή την άποψη, η έννοια του εαυτού δεν προϋπάρχει του ατόμου· δεν υπάρχει ένας πρότερος εαυτός που περιμένει να ενεργοποιηθεί και να εκφραστεί στις κοινωνικές περιστάσεις, αλλά ο εαυτός διαμορφώνεται και επικυρώνεται σε συνθήκες δημόσιας ερμηνείας ενός ρόλου (Branaman, 1997, εισαγωγή). Ο εαυτός στερείται κάθε προσωπικό, ατομικό πυρήνα, δεν αποτελεί προσωπικό γνώρισμα του ατόμου, αλλά συνιστά μάλλον μια δημόσια πραγματικότητα (Tseelon, 1992, 121). Όπως σχολιάζει χαρακτηριστικά ο Collins, στην αντίληψη του Γκόφμαν είμαστε αναγκασμένοι να έχουμε έναν εαυτό, όχι επειδή έχουμε πραγματικά έναν, αλλά επειδή αυτό απαιτεί η κοινωνική αλληλεπίδραση. Η κοινωνία επιβάλλει στους δρώντες να παρουσιάζουν μια συγκεκριμένη εικόνα εαυτού, να φαίνονται, και όχι να είναι αναγκαστικά, συνεπείς, ειλικρινείς, έντιμοι. Στην πραγματικότητα, ο εαυτός δεν είναι παρά ένα σύμβολο, ένας γλωσσολογικός όρος που χρησιμοποιούμε προκειμένου να αναφερθούμε σε ό,τι κάνουμε εμείς και ό,τι κάνουν οι άλλοι. Ο εαυτός είναι μέρος μιας ιδεολογίας της καθημερινής ζωής, ο αρχετυπικός μύθος της νεωτερικότητας (Collins, 1988, 49).

Αν συμφωνήσουμε ότι η κοινωνική υφή και υπόσταση βρίσκεται στον πυρήνα των θέσεων του Γκόφμαν περί εαυτού, μπορούμε να εξετάσουμε την εφαρμογή και τις διάφορες εκδοχές αυτής της θέσης όταν το δρων υποκείμενο ορίζεται ως στιγματισμένο. Μπορούμε ακόμα να δούμε τι κοινωνικοί περιορισμοί υπάρχουν ως προς το είδος εαυτού που αναμένεται να επιλέξει το άτομο και ως προς τη δυνατότητα αυτονομίας και αυτοπροσδιορισμού του. Θα

μπορούσαμε ίσως να μιλήσουμε για μια ελεγχόμενη καταρχήν αυτονομία του υποκειμένου, εφόσον ναι μεν του παρέχονται περιθώρια επιλογής, όμως αυτή οφείλει να συμπίπτει με την κοινωνική του θέση, το ρόλο που επιτελεί και τις κοινωνικές προσδοκίες που το συνοδεύουν, καθώς και με το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων στις οποίες εμπλέκεται (Branaman, 1997, εισαγωγή). Στο *Στίγμα*, για παράδειγμα, το υποκείμενο προσδιορίζεται όχι σύμφωνα με το πώς το ίδιο βλέπει τον εαυτό του, αλλά σύμφωνα με τον τρόπο που οι άλλοι το προσλαμβάνουν και το αξιολογούν. Όπως παρατηρεί η Bonope, το καλό του υποκειμένου, παρά τον εφήμερο χαρακτήρα του, είναι το καλό όλων, καθώς δεν φαίνεται να υπάρχει ασφάλεια έξω από την κοινωνική περίσταση (Bonope, 1993, 36). Αποδεχόμενο τις κοινωνικές προδιαγραφές, το άτομο δεν διαφυλάσσει μόνο τον εαυτό του αλλά και την ίδια την κοινωνική περίσταση. Παρ' όλα αυτά, ο Γκόφμαν μεριμνά για την αυτονομία του υποκειμένου: η ιδιότητα των υποκειμένων να χειρίζονται προς όφελός τους, επινοώντας ποικιλία τεχνασμάτων, τόσο τις κοινωνικές περιστάσεις όσο και τις εντυπώσεις που οι άλλοι μετέχοντες διαμορφώνουν για το άτομό τους, φέρνει στο προσκήνιο τον ενεργητικό ρόλο του υποκειμένου και τη δυνατότητά του να επεμβαίνει στους υπάρχοντες κοινωνικούς περιορισμούς. Στο *Στίγμα*, η διαδικασία ελέγχου των απαξιωτικών για τον εαυτό πληροφοριών συναρτάται με:

α. τη διαχείριση των εντυπώσεων (impression management).

Ο όρος, κεντρικός στην προσέγγιση του εαυτού από τον Γκόφμαν, υποδηλώνει μια διάσταση μεταμφίεσης ή παραποίησης, την οποία το υποκείμενο επεξεργάζεται επιμελώς προκειμένου να οικοδομήσει μια δημόσια ψευδή εντύπωση: «να φαίνεται σαν», «να περνάει για» κάποιος που δεν είναι. Μέσα σ' αυτό το σχήμα, το ζητούμενο είναι η συγκρότηση ενός εαυτού που ορίζεται από την κοινωνική περίσταση και δεν υπάρχει έξω απ' αυτή, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχει περιθώριο για την ανάδυση ενός «πραγματικού εαυτού». Φαίνεται, λοιπόν, πως δεν είναι δυνατή η διάκριση ανάμεσα στο «πραγματικό» και το «φαινομενικό» των κοινωνικών συναντήσεων. Ο Γκόφμαν αποδέχεται τους περιορισμούς που η καθημερινή ζωή επιβάλλει στη γνώση και μά-

λιστα στις γνώσεις που αφορούν το «τι συμβαίνει στο μυαλό των άλλων». Η παραδοχή αυτή φανερώνει κατά τον Smith τη θεωρητική συγγένεια του Γκόφμαν με τον G. Simmel, καθώς ο τελευταίος δηλώνει ότι «η γνώση μας για τους άλλους είναι πάντοτε ατελής· ως εκ τούτου δεν μπορούμε ποτέ να σχετιστούμε με άλλους στη βάση της αγνής και άσπιλης ατομικότητάς τους αλλά μόνο μέσω τυποποιήσεων» (Smith, 1989, 28).

β. το απαξιωτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο το υποκείμενο εξακολουθεί να έχει στην κατοχή του στρατηγικές διαχείρισης των εντυπώσεων αλλά και προοπτικές αντίστασης στις περιπτώσεις εκείνες που αρνείται να αποδεχθεί τα όρια και τα κριτήρια των φυσιολογικών, αναλαμβάνοντας να διατηρήσει κάτι για τον εαυτό του.

γ. τον ιδιοτελή χαρακτήρα των υποκειμένων που παίζει σημαντικό ρόλο στην ομαλή εξέλιξη της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ας θυμίσουμε ότι η ιδιοτέλεια ή η υστεροβουλία των υποκειμένων συνδέεται με τη σπουδαιότητα με την οποία ο Γκόφμαν περιβάλλει τη διαδικασία διαχείρισης των εντυπώσεων. Αυτό που ένα πρόσωπο «πραγματικά είναι» σπάνια ή πολύ δύσκολα μπορεί να ανακαλυφθεί και σε κάθε περίπτωση δεν ορίζεται ως σημαντικό· αντίθετα, το ενδιαφέρον εστιάζεται «στην αίσθηση» που οι υπόλοιποι μετέχοντες στην κοινωνική συνάντηση διαμορφώνουν σχετικά με το τι είδους άνθρωπος είναι κάποιος πίσω από το ρόλο που έχει αναλάβει και επιτελεί (Waksler, 1989, 6-10).

Σ' αυτό το πλαίσιο ο Γκόφμαν υποδεικνύει ένα ασύμπτωτο ανάμεσα σ' αυτό που το υποκείμενο δείχνει ότι είναι και σ' αυτό που όντως είναι, πράγμα που αποδίδεται με τους όρους «εν δυνάμει ταυτότητα» και «πραγματική ταυτότητα». Πρόκειται για ένα μυστικό που, να μεν ανά πάσα στιγμή κινδυνεύει να αποκαλυφθεί, αλλά δεν ανήκει παρά μόνο στον κάτοχό του. Η έννοια του μυστικού κυριαρχεί, θα μπορούσε να πει κανείς, στο *Στίγμα*, κυρίως χάρη στις λεπτομερείς αναφορές σε ζητήματα σχετικά με την αποσιώπηση, τη συγκάλυψη ή και την αποκάλυψή του (Travers, 1992, 203). Σε ένα γενικότερο επίπεδο, τόσο το μυστικό όσο και ο ιδιοτελής χαρακτήρας των υποκειμένων δεν εκλαμβάνονται ως στοιχεία αντιτιθέμενα στην ηθικότητα της κοινωνικής ζωής.